

رابطه آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی و کاربست روش پانل در مهدویت

حسینعلی جباری^۱

چکیده

آینده‌پژوهی هنر شکل دادن به آینده بوده و به شناخت و مطالعه آینده‌های گوناگون از جمله ممکن، محتمل، مرجح و مطلوب می‌پردازد. از طرفی مهدویت‌پژوهی براساس آموزه‌های دینی، ساحتی برای حرکت به آینده‌ای پویا و مطلوب و حرکتی به سمت آینده قطعی بشری است. مسئله‌ای که در این نوشتار بدان پرداخته خواهد شد، تبیین رابطه آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی و تحلیل و کاربست روش پانل در ساحت‌های مهدویت‌پژوهی است؛ از این رو این نوشتار با روش توصیفی و تحلیلی به تبیین رابطه آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی و کاربست روش پانل در مهدویت‌پژوهی می‌پردازد. تشابهات و همگرایی موضوعات مهدویت در ساحت آینده‌پژوهی، تمایزات اجمالی این دو گرایش پژوهشی و همچنین قابلیت عملیاتی روش پانل در ساحت‌های مهدویت‌پژوهی و مواجه شدن به آینده مطلوب و مرجح مهم‌ترین دستاورد تحقیق پیش رو خواهد بود.

کلیدواژگان: مهدویت‌پژوهی، آینده‌پژوهی، پانل.

---

^۱. دانش آموخته سطح ۴ حوزه علمیه قم و سطح ۴ مهدویت، گرایش سیاسی و اجتماعی مرکز تخصصی مهدویت قم.
(Jabbari.h110@gmail.com).

از دیرباز، مسائل آینده و منجی و حوادث پیرامون آن مورد توجه بشر قرار داشته است. برخی برای رسیدن به آینده مطلوب از مسیرهایی از جمله تحلیل‌های عوامانه همچون علوم غریبه، سحر و رمزگرایی، یا تحلیل‌های عقل‌گرایانه مانند فلسفه تاریخ، و تحلیل‌های نقل‌گرایانه ادیانی و وحیانی مانند گزارش‌های کتب آسمانی و انبیا و تحلیل‌های تجربی مانند بررسی روندها و شواهد تجربی، بهره برده‌اند. آینده‌پژوهی به عنوان تبیین عقلانی تجربی از آینده‌های مختلف و مهدویت‌پژوهی به عنوان یک تبیین نقلی وحیانی از منجی موعود، در کمتر از سده گذشته به صورت یک رشته علمی در میان اهالی علم ایجاد شده است.

هر یک از این دو رشته به گونه‌های مختلفی قابل پیمایش است؛ مثلاً آینده‌پژوهی به دو صورت قابل پیمایش است: اول پیمایش‌های اکتشافی که به مطالعه گذشته و حال با توجه به روندهای حاکم در زمینه‌های گوناگون پرداخته و آینده‌های گوناگون را کشف و توصیف می‌کند و زمینه را برای برنامه‌ریزی برای هر آینده فراهم می‌آورد؛ دوم پیمایش‌های تجویزی یا هنجاری که به مطالعه آنچه باید در آینده باشد یا تصویر شود و یا طراحی شود، پرداخته است تا در راستای آن برنامه‌ریزی صورت گیرد. در مهدویت‌پژوهی پیمایش‌ها، بر اساس مبانی معرفتی آن، یعنی نصوص دینی صورت می‌پذیرد که شامل آیات، روایات با گونه‌های مختلف آن و معرفت شهودی است.

علاوه بر مطالب فوق در مطالعات آینده باید سه وجه فهم را از یکدیگر تفکیک کرد. اول وجه سینتاکتیک (syntactic) است. این وجه بر روش‌شناسی تأکید دارد؛ یعنی مطالعه روش‌ها، رهیافت‌ها، مدل‌ها یا دیگر شیوه‌های سبک معرفت. وجه دوم سمانتیکس (semantics) است. این وجه بر مسائل، معنا و محتوای موضوعات آینده‌پژوهی توجه دارد.

سومین وجه پراگماتیس (peragmatics) است. این وجه بر نحوه تأثیر مطالعات آینده‌پژوهانه بر کنش‌ها، تصمیم‌گیری‌ها، سیاست‌ها و مدیریت و رهبری‌ها تأکید دارد.^۱

در بررسی پیشینه بحث تاکنون کتاب و مقاله‌ای با موضوع تحلیل و بررسی روش‌شناسی عملیاتی دیده‌بانی در مهدویت، یافت نشد. آنچه درباره مهدویت و آینده‌پژوهی به صورت کلی نگاشته شده است، مقاله «آینده‌پژوهی مهدوی» اثر رحیم کارگر است که به کلیاتی پیرامون آینده‌پژوهی و مهدویت پرداخته است. نیز مقاله «مهدویت و آینده‌پژوهی» نوشته روح‌الله شاکری و رضوانه شاهرخی که به بررسی کارکردی و تشابهات آن‌ها پرداخته است. همچنین مقاله «بایسته‌های علمی در آینده‌پژوهی مهدوی» که به بررسی بایسته‌های نظری، روشی و تبلیغی پرداخته است؛ از این رو وجه تمایز این مقاله با سایر تحقیقات، پیمایش و کاربرست تحلیلی و عملیاتی روش دیده‌بانی در مهدویت‌پژوهی است.

مفهوم شناسی

آینده‌پژوهی

برای آینده‌پژوهی، تعاریف گوناگونی نقل شده است. طبق نظر برخی^۲ آینده‌پژوهی،^۳ فرآیند تلاش سیستماتیک برای نگاه به آینده بلندمدت علم، محیط زیست، اقتصاد و اجتماع و با هدف شناسایی تکنولوژی‌های عام نوظهور و تقویت حوزه‌های تحقیقات استراتژیکی است که احتمالاً بیشترین منافع اقتصادی و اجتماعی را به همراه دارند. برخی دیگر^۴ قائلند آینده‌پژوهی، فرآیندی سیستماتیک، مشارکتی و گردآورنده ادراکات آینده است که چشم‌اندازی میان مدت تا بلند مدت را با هدف اتخاذ تصمیم‌های

۱. <http://www.iranstrategyacademy.com/%D>.

۲. Martin, 2000.

۳. Futures Studies.

۴. gaveagan, ۲۰۰۱.

روزآمد و بسیج اقدامات مشترک بنا می‌سازد. لوک^۱ معتقد است آینده‌پژوهی ابزاری سیستماتیک برای ارزیابی آن دسته از توسعه‌های علمی و تکنولوژیکی است که می‌توانند تأثیرات بسیار شدیدی بر رقابت صنعتی، خلق ثروت و کیفیت زندگی داشته باشد. با توجه تعاریف، آینده‌پژوهی شاخه‌ای از علم^۲ و فناوری^۳ است که با کشف آینده و شکل بخشیدن به دنیای مطلوب آینده سر و کار دارد. آینده‌پژوهی، مجموعه‌ای از تلاش‌هایی است که با استفاده از تجزیه و تحلیل منابع، الگوها، عوامل تغییر، ثبات به تجسم آینده‌های بالقوه و برنامه‌ریزی برای آن می‌پردازد. آینده‌پژوهی می‌گوید که چگونه از دل تغییرات امروز واقعیت فردا تولد می‌یابد.^۴

آینده‌پژوهی در دهه‌های اخیر به رغم فراز و فرودها به تدریج توانسته به صورت رشته علمی و دانشگاهی شود که البته هنوز در ماهیت این رشته، اختلاف نظرهایی وجود دارد. به این صورت که رشته واحد است یا چند بعدی یا چند رشته‌ای یا میان‌رشته‌ای است. هر یک از محققان آینده‌پژوهی دارای سوابقی از جمله علوم سیاسی، مدیریت، جامعه‌شناسی و... هستند که با بررسی آن‌ها می‌توان به لایه‌های متعدد و برخی از زوایای آینده‌پژوهی دست یافت؛ چرا که زوایای زندگانی بشر دارای ابعاد مختلفی است که برای فهم آینده آن نیز باید زوایای مختلف آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار داد.

^۱ . luke georghion, 1996.

^۲ . آینده‌پژوهی علم است؛ چون مبانی معرفتی و نظری و متدولوژی دقیق دارد و در دانشگاه‌های پیشرفته دنیا به عنوان یک رشته علمی آموزش داده می‌شود.

^۳ . آینده‌پژوهی فناوری است؛ چون بر پایه یک مجموعه از تکنیک‌های علمی استوار است و می‌تواند در حل و فصل مسایل پیچیده جامعه، و همچنین در ساختن آینده به کار آید. آینده‌پژوهی در زمره فناوری‌های نرم قرار می‌گیرد.

^۴ . آشنایی با مبانی آینده‌پژوهی، ص ۷.

۲. مهدویت پژوهی

مهدویت پژوهی، رشته‌ای علمی است که قدمت تاریخی دارد و در قالب سامانه علمی، جدید به نظر می‌رسد. مهدویت پژوهی در گذشته در لابه لای مطالعات مختلف کلامی، تفسیری، حدیثی و... بررسی می‌شد؛ اما بعدها به دلیل مطالعات عمیق، به صورت یک رشته منظم در مراکز علمی ایجاد گردید.^۱ با توجه به این مسئله، مهدویت پژوهی، مجموعه مسائل منظم، متنوع با موضوعات و روش مشخص و دارای اهداف معین است که با رویکردی درونی و جزءنگرانه و با نگاه درجه یک، به تبیین و تحلیل و دفاع از مسائل مهدویت و امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریک می‌پردازد؛^۲ از این رو مهدویت پژوهی ساحت‌های چندبعدی دارد و قابلیت تعمیم بر سایر گرایش‌ها و رشته‌های علوم اسلامی را خواهد داشت.

رابطه آینده پژوهی و مهدویت پژوهی

۱. تشابهات و تعاملات آینده پژوهی و مهدویت پژوهی

اولین شباهت بین آینده پژوهی و مهدویت پژوهی، جدید بودن حوزه‌های مطالعاتی آنها است. مهدویت، اندیشه‌ای بنیادین است و پیشینه‌ای به امتداد تاریخ دارد؛ ولی از حیث مطالعات مستقل و تخصصی، پس از انقلاب اسلامی در ایران ایجاد شده است. همچنانکه مطالعه آینده قدمتی طولانی دارد؛ اما آینده پژوهی با شیوه‌های تخصصی، دانشی جدید و با قدمتی به طول هشتاد سال داشته و آغاز آن از مؤسسه رند در آمریکا و اروپا است. دومین شباهت مهدویت پژوهی و آینده پژوهی این است که هر دو بر مطالعه آینده تمرکز داشته و به دنبال آینده مطلوب در راستای بهبودی وضعیت بشر تلاش می‌کنند. سومین شباهت مهدویت پژوهی و آینده پژوهی، چندبعدی بودن آنهاست؛ به این صورت که هر دو به مطالعات میان‌رشته‌ای و فرارشته‌ای نیاز دارند؛ مثلاً کشف و بررسی زمینه‌های ظهور منجی،

۱. مهدویت و آینده پژوهی، ص ۴۴.

۲. مهدویت پژوهی، ص ۳۱.

همواره مستلزم رصد، پویش، و پالایش محیطی است؛ لذا لازمه هر گونه تلاش در فهم آن، آشنایی با علوم مختلفی همچون جامعه‌شناسی و علوم سیاسی و ... است. چهارمین شباهت بین این دو دانش، رویکرد خوش‌بینانه و مطلوب به آینده است؛ چرا که هر دو حوزه به دنبال رسیدن به آرمان‌شهر و جامعه مطلوب و مد نظر هستند؛ با این تفاوت که مهدویت رسیدن به جامعه آرمانی در فرایند زمان را تحقق‌پذیر، قطعی و نزدیک و امیدوارانه بحث می‌کند؛ ولی آینده‌پژوهی بدون گزاره‌های دینی این خصلت را نخواهد داشت. اگر در قالب گزاره‌های دینی باشد، این مسئله بر هر دو مشترک خواهد بود. پنجمین شباهت مهدویت‌پژوهی و آینده‌پژوهی، تداخل موضوعی آنها است. اگر مهدویت را میان‌رشته‌ای بدانیم، دارای اضلاعی است که باید تمام ابعاد آن را از حیث ارتباط رشته‌ای گذشته (مانند تاریخ مهدویت، کلام مهدویت، حدیث مهدویت، تفسیر مهدویت و...) و آینده (جامعه منتظر، مدیریت و برنامه‌ریزی راهبردی و...) را مورد مطالعه قرار داد؛ مثلاً یکی از اضلاع رصد تحولات به منظور شناخت نشانه‌های ظهور می‌باشد که در روایات، به توقع و ترقب یاد شده است.

آینده‌پژوهی به عنوان یک دانش چندبعدی می‌تواند یکی از اضلاع مهدویت‌پژوهی را پوشش دهد. از طرفی آینده‌پژوهی برای نیاز جدی به تصویر آینده قطعی دارد که در مهدویت وجود دارد؛ چرا که یکی از اهداف آینده‌پژوهی، تصویرپردازی آینده مطلوب در راستای تدوین هنجارها است که می‌تواند از آینده مطلوب مهدوی به عنوان یک کلان‌الگو بهره‌بردار. این امر را می‌توان در دستگاه‌های دانشمندان آینده‌پژوهی مشاهده کرد. ششمین شباهت میان مهدویت‌پژوهی و آینده‌پژوهی، تعامل هر دو حوزه در مسائل دین است.

باید دانست مهدویت در ساختار تمدن اسلامی ایجاد شده است؛ اما آینده‌پژوهی در ساختار تمدن غربی با قرائات گوناگون شکل گرفته است. برای به‌کارگیری آنها باید ابتدا مبانی و مبادی آینده‌پژوهی غربی را اسلامی سازی کرد و سپس ابعاد دینی آینده‌پژوهی را مد نظر قرار داد، تا از این طریق بتوان آینده‌پژوهی را از بستر غربی سکولار به بستر اسلامی و دینی تبدیل کرد. بر این اساس دین در آینده‌پژوهی نقش اصیل پیدا خواهد کرد، همچنانکه در مهدویت نقش اصیلی را دارا است. هفتمین شباهت میان آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی، عملیاتی بودن هر دو دانش در جامعه علمی امروزی است.

پیشینه طولانی و ممتد اندیشه مهدویت، مباحث آن را دست‌نیافتنی کرده است. با این حال از طریق آینده‌پژوهی می‌توان بسیاری از مباحث آن را دست‌یافتنی نمود.^۱

۲. تمایزات آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی

مهدویت‌پژوهی و آینده‌پژوهی در عین حال که دارای تشابهات و تعاملاتی هستند، تمایزاتی نیز دارند که به اهم این تمایزات اشاره خواهد شد. اولین تفاوت آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی در روش است. مهدویت‌پژوهی دانشی ادیبانی و وحیانی است که در قالب‌های مختلف روایی، تفسیری، عقلی، کلامی و... نمود پیدا کرده است و کمتر به تجربه می‌پردازد؛ اما آینده‌پژوهی دانش انسانی تجربی است که با توجه به تحولات علوم انسانی از نیمه قرن بیستم ایجاد شد. روش آینده‌پژوهی مبتنی بر شواهد و قرائن تجربی بوده و رویکردی اکتشافی دارد.

دومین تفاوت مهدویت‌پژوهی و آینده‌پژوهی غایات مختلف آن‌ها است؛ به گونه‌ای که غایت مهدویت‌پژوهی، تبیین درست یک آموزه ایمانی است؛ اما آینده‌پژوهی، به دنبال کشف آینده و ارائه راهبردهای تجویزی خاص برای تحقق آینده مطلوب است. سومین تفاوت مهدویت‌پژوهی و آینده‌پژوهی در نوع نگاه معطوف به آینده است. به این صورت که موضوع محوری مهدویت، آینده قطعی و غایت جهان در گرایش‌های مختلف تاریخ، حدیث و... است؛ اما موضوع آینده‌پژوهی، آینده محتمل و ممکن است و رویکرد آن، کشف انواع آینده است. چهارمین تفاوت مهدویت‌پژوهی و آینده‌پژوهی، چگونگی ورود و مطالعه به آینده است. مهدویت صرفاً به دیدگاه دین در مورد آینده توجه دارد؛ اما تلاش آینده‌پژوهی صرفاً بر کشف و تجویز آینده معطوف می‌باشد.^۲

۱. مهدویت‌پژوهی و آینده‌پژوهی، ص ۴۳ الی ۵۵.

۲. همان، ص ۵۶ الی ۵۷.

روش پانل در مهدویت

یکی دیگر از روش‌های آینده‌پژوهی استفاده از روش پانل است که در محدوده ذی‌نفعان^۱ و متخصصان صورت می‌پذیرد. کارایی این روش در ساحت‌های پژوهشی به ویژه مهدویت پژوهی تأثیر فراوانی در نتایج و فرایند استخراج مطالب دارد.

ترکیب پانل

از پانل برای مباحثه و بحث‌های عمیق آینده‌نگاری استفاده می‌کنند؛ بدین صورت که مجموعه‌ای ۱۲ تا ۲۰ نفره از متخصصان در فرایند زمانی ۳ الی ۱۸ ماه، درباره آینده موضوعات مشخص، در قالب‌های گوناگون،^۲ تأمل و مشورت می‌کنند.^۳ در بهره‌گیری از پانل ذی‌نفعان از افراد غیرمتخصص نیز استفاده می‌شود.

۱. مراد از ذی‌نفعان یعنی افرادی که سهم و منفعتی در نتایج فرایند پانل داشته و یا نماینده یک سازمان خاص هستند. تجربیات کاری این افراد از دیگر معیارهای عضویت آن‌ها در پانل است.

۲. قالب‌های مشخص برای پانل مانند میزگرد، کنفرانس، مصاحبه‌ها و ارتباطات مجازی و کرسی‌ها و نشست‌ها صورت می‌پذیرد.

۳. بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده، ص ۲۷.

استفاده از پانل در آینده نگاری، مزایای گوناگونی دارد که مواردی از قبیل دسترسی آسان به نظرات خبرگان و متخصصین درباره یک پروژه، خواهد بود؛ تعامل بین رشته‌های علمی و تخصص‌های مختلف صورت می‌پذیرد؛ بهره برداری از آن موجب تکمیل شدن دیگر روش‌های مورد استفاده در آینده‌پژوهی خواهد شد؛ مقبولیت و مشروعیت بخشیدن به پروژه آینده‌پژوهی با بهره برداری از متخصصان محقق می‌گردد.^۱

۲. گام‌های عملیاتی پانل

در روش پانل باید شش گام اساسی را طی کرد؛^۲ از این رو گام‌های عملیاتی برای تشکیل پانل از این قبیل است:

اول. موضوع یا مسئله مورد پژوهش در ساحت‌های مختلف علمی، تبیین و تعیین می‌شود؛

دوم. پس از تعیین موضوع یا مسئله، رئیس و سرپرست پانل مشخص می‌شود. وی باید بر مسئله اشراف داشته و مقبولیت لازم بر اعضای پانل را دارا باشد تا بتواند علاوه بر توضیح ابعاد موضوع و مسئله، بر فعالیت و ارجاع فعالیت به اعضا و جلسات نظارت کند؛

سوم. پس از تعیین سرپرست، متخصصان در هر گرایش علمی اعم از آینده‌پژوهی، گرایش و تخصص مورد نظر و گرایش و تخصص مرتبط با موضوع و مسئله در رشته‌های مختلف انتخاب می‌شوند؛

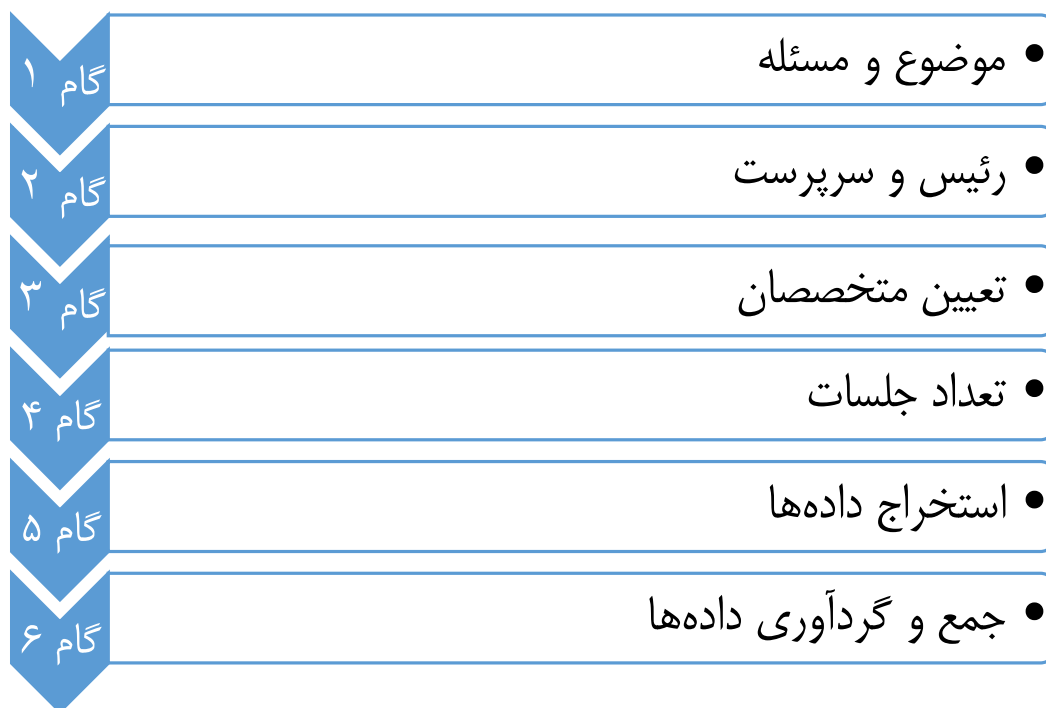
چهارم. در مرحله و گام چهارم، میزان پانل‌ها تعیین، و روش‌ها برای استخراج آینده‌نگاری موضوع و مسئله ارائه می‌شود؛

۱. همان، ص ۲۸.

۲. همان، ص ۳۰ الی ۴۶.

پنجم. پس از برگزاری جلسات متعدد، نوبت به جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها متناسب با آینده، تعیین اولویت‌ها آینده، تدوین سناریوها آینده و مشخص کردن توافقات و اختلافات درباره موضوع و مسئله در آینده است؛

ششم: آخرین گام در روش پانل، آماده‌سازی گزارش نهایی از مجموعه فعالیت‌ها و پانل‌های برگزارشده در دوره معین خواهد بود.

کاربرد روش پانل در مهدویت به این صورت خواهد بود که ابتدا پس از تعیین مسئله یا موضوع مورد نظر -مثلا آسیب‌های فرهنگی جامعه اسلامی شیعی در عصر غیبت کبرا- مجموعه‌ای از کارشناسان مهدویت، جامعه‌شناسی فرهنگی و شیعه‌شناسی پیرامون یکدیگر جمع می‌شوند. رئیس و سرپرست این گروه تعیین می‌گردد و هر یک از کارشناسان در گرایش‌های مختلف پانل، مسئله و موضوع موردنظر را از دیدگاه رشته خود بررسی و کنکاش می‌کنند. داده‌های موردنظر هر یک از متخصصان در پانل بررسی و ارزیابی می‌شود. سپس داده‌ها به صورت سناریو، آماده‌سازی می‌شود و متناسب با آینده‌های مختلف و با اولویت‌های گوناگون با تعیین توافقات و اختلافات اعضا در قالب گزارش نهایی در طول دوره‌های گوناگون آماده‌سازی می‌شود.

نتیجه‌گیری

با توجه به تفاوت در ساحت‌های روش‌شناختی آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی با یکدیگر، امکان تعامل و هم‌سویی میان آینده‌پژوهی و مهدویت‌پژوهی وجود دارد که می‌تواند نوع نگرش و منش محققان را به آینده مطلوب و قطعی متغیر سازد. آینده‌پژوهی آثار فراوانی در مدیریت گرایش‌های مهدویت‌پژوهی خواهد داشت؛ از این رو همه روش‌های آینده‌پژوهی قابلیت کاربری در مهدویت‌پژوهی را خواهند داشت. از طرفی پانل، یک روش استراتژیک و نخبگانی، برای به‌کارگیری در ساحت‌های مهدویت‌پژوهی دارد؛ از این رو ابعاد گوناگون مهدویت را می‌تواند تحت شعاع خود قرار دهد؛ بنابراین به‌کارگیری روش پانل می‌تواند به عنوان یک کلان‌نگرش در موضوعات تخصصی و استراتژیک، مهدویت‌پژوهی را به سمت آینده مرجح و مطلوب خود هدایت کند.

منابع

*قرآن کریم

۱. الهی نژاد، حسین، *مهدویت پژوهی*، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، چاپ اول، قم ۱۳۹۵.
۲. جمعی از نویسندگان، *مهدویت و آینده پژوهی*، بوستان کتاب، چاپ اول، قم ۱۳۹۲.
۳. قدیری، روح الله، *بررسی و شناخت روش‌های مطالعه آینده*، مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی مؤسسه آموزشی و تحقیقاتی صنایع دفاعی، تهران، بی تا.
۴. جمعی از نویسندگان، *آینده پژوهی؛ مفاهیم و روش‌ها*، مرکز آینده پژوهی علوم و فناوری دفاعی، چاپ اول، تهران ۱۳۸۸.
۵. جمعی از نویسندگان، *آشنایی با مبانی آینده پژوهی*، مرکز آموزش و پژوهش‌های توسعه آینده-نگری، بی جا، بی تا.
۶. <https://rch.ac.ir/article/Details/11167?>
۷. <http://www.iranstrategyacademy.com/%D>